

ÂMME HUKUKUMUZDA TANZİMATTAN EVVELKİ DEVİRİN ANA HATLARI

Doçent Dr. Recai G. Okandan

I

ON ALTINCI ASRIN SONUNA KADAR OSMANLI DEVLETİNİN SİYASİ VE İDARİ BÜNYESİ

Tarihi araştırmalar, on üçüncü asrın sonlarına doğru, büyük Selçuk imparatorluğunun parçalanmasıyla kendisini gösteren ve âmme hukuku bakımından mümeyyiz vasfı feodalite olan Konya Selçuklar devletinin teessüsünden sonra, Anadoluya nasıl ulaştıkları henüz kesin bir tarzda bilinmemekle beraber İran yolile Orta Asyadan aşiret halinde geldikleri söylenen ve sonraları kendilerine «Osmanlılar» namı verilen bazı Türk kabilelerinin Ankara civarında Karacadağ havalisinde yerleşerek orada Selçuk camiasına dahil bir beğlik kurduklarını bildirmektedir. O sıralarda Küçük Asyanın batı havalisine hâkim bulunan şarki Roma imparatorluğunun, çeşitli sebeplerin ve bilhassa içinde bulunduğu feodalite sisteminin tesiri altında siyasi birlik ve bütünlüğü bakımından önemli tehlikelerle karşılaştığı ve Bizans devletinin içinde bulunduğu bu siyasi durumun, biraz evvel kuruluşundan bahseylediğimiz yeni Türk beyliğinin kısa bir zaman zarfında gelişmesine yardım eylediği görülmektedir. Bizans tekfurlarıyla giriştiği mücadeleleri kendi lehine neticelendirmeye, sınırlarını gittikçe genişletmeye muvaffak olan ve Selçuk hükümdarı tarafından Selçuk devletinin uçbeyi seçilerek bağımsızlığı tanınan bu beylik, 1299 da, son Selçuk hükümdarı Alâeddin Keykubat III'ün Mogollar tarafından esir edilerek İrana götürülmesini müteakıp, başsız kalan Selçuk beyliklerini kendi etrafında topluyarak, başkenti Bilecik olmak üzere, «Osmanlı» namı altında altı asırdan fazla bir müddet kendi varlığını muhafaza edecek olan kuvvetli bir devletin teessüsünü mümkün kılmıştır.

Bir taraftan büyük Selçuk imparatorluğunun yıkılmasından son-

ra Anadolu'da varlığını idame ettiren feodalitenin izlerine karşı mücadeleye girilerek bu yeni Türk devletinin siyasi birlik ve bütünlüğünün kuvvetlendirilmesine çalışılmış ve diğer taraftan da bu birlik ve bütünlüğün yayılma ve gelişmesine önemli bir engel olan Şarıkî Roma imparatorluğuna karşı da harekete geçilerek, 29 Mayıs 1453'te, onun da siyasi varlığına son verilmek suretiyle, sınırları Avrupa'nın içlerine kadar uzanan büyük bir devletin, yeni bir imparatorluğun teessüsü imkân dahiline sokulmuştur.

Vücade gelen bu yeni Devletin, âmme hukuku bakımından, teessüs ettiği, geliştiği, yayıldığı sahaların siyasi durumları itibariyle, çeşitli tesirler altında kaldığını ve bu tesirlerin Osmanlı devletinin âmme hukukuna sentetik bir bünye bahşeylediğini söylemek kabildir. Evvelâ bu Devleti teşkil eyliyenlerin kendilerine has hukukî hayatlarından, onların kendi hukukî kültürlerinden doğan, gelişen prensip ve müesseselerin; saniyen İslâm hukukunun ve bu hukuk sistemi üzerine kurulan mukaddem ve muasır İslâm devletleriyle birlikte kendilerine has bazı orijinal vasıflar arzeyliyen Türk devletlerinin (1) kendi bünyelerinden doğan siyasi ve idari müesseselerinin; nihayet münakaşalı bir problem olmasına ve bazı müellifler tarafından yanlış bir görüş diye vasıflandırılmış bulunmasına rağmen az çok Bizans âmme hukuku enstitüyonlarının da tesiri altında kendisini gösteren bu sentetik bünyenin siyasi sistem bakımından esaslı mümeyyiz vasfı, çeşitli istikametlerden gelen bu muhtelif tesirlerin Osmanlı devletinin siyasi çehresine bahşeylediği karakteristik vasfı, vücade gelen Devletin kendine has hükümet şeklini, «teokratik bir monarşi» diye ifade edebiliriz.

Gerçekten, Osmanlı beyliği bir Devlet haline münkalib olduktan sonra, bu yeni teşekkülün dayanacağı siyasi, idari, mali ve bütün bunlarla yakından ilgili bulunan askerî esaslar hakkında önemli prensiplerin vazolunduğu; Devletin, daha teşekkülünün başlangıcından itibaren, kendisini çeşitli cephelerden bir teşkilâta mazhar kıldığı görülmektedir. Yalnız, Osmanlı devletinin kendine has olan bu teşkilâtının, duyulan ihtiyaçların bir neticesi olarak, askerî bir karakter arzeylediğine; Devletin siyasi ve idari bünyesinin daha ziya-

(1) Meselâ Büyük Selçuk devleti, Anadolu Selçukileri, İlhaniler, Memlûkler, Anadolu beylikleri gibi. Bu hususta Bk. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*, Osmanlı Devlet teşkilâtına methal, İstanbul, 1941, s. XV ve müt.; *Dr. Fuat Köprülü*, Orta Zaman Türk hukukî müesseseleri, İstanbul, 1937, s. 34.

de askerî esaslara istinat ettirilmiş olduğuna da şimdiden işaret etmek lâzımdır.

Osmanlı devletinin muhtelif cephelerden teşkilâtlanması keyfiyeti Orhan I'nin saltanatıyla birlikte kendisini gösteren bir keyfiyettir. Orhan I, 1326 da Osman I'nin yerine Devletin başına geçtikten sonra kendisine vezir tâyin eylediği büyük kardeşi Alâaddin Paşa, devrinin önemli simalarından Candarlı Kara Halil'le birlikte, bu teşkilâtlanmanın kendine has ilk esaslarını vücade getirmeye başlamıştır. Böylece, Devletin büyümesini mümkün kılan, siyasi birlik ve bütünlüğünün kuvvetlenmesini imkân dahiline sokan askerî muvafakiyetlerin icabettirdikleri zaruretler göz önünde tutulmak suretiyle, duyulan ihtiyaçları karşılayacak bir siyasi ve idarî sistemin meydana getirilmesine çalışılmış ve bu sistemin tedricî gelişimini mümkün kılacak imkânların da yaratılmasından geri kalınılmamıştır.

Osmanlı devletinin âmme hukuku müesseselerine, onun siyasi ve idarî teşkilâtı bakımından kendine has hususiyetlerine genel olarak temas eylemek icabederse, bu hususta muhtelif müessese ve organların mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. Devletin, âmme hukuku müesseselerinin en başında saltanat makamının geldiğini ve bunun da han, hakan, hünkâr, sultan, padişah gibi muhtelif isimleri ve Selim I'den itibaren de (1517), Peygamberin yeryüzünde vekili, naibi, halefi sıfatiyle bütün müslümanların da ruhanî reisi, metbuu bulunmasının neticesi olarak, «Halife» ünvanını haiz ve mukaddes bir şahsiyet olarak tanınan bir organ tarafından temsil olunduğunu müşahede ediyoruz. On yedinci asrın tanınmış şahsiyetlerinden Koçî Beyin Hicrî 1041 de tanzim eylediği risalenin muhtevassından da anlaşılacağı gibi, İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de, Padişahların Devlet işleriyle bîzzat meşgul olduklarını görüyoruz. Devletin bütün fonksionlarını kendi şahıslarında temerküz ettiren hükümdarlar, Devlet işleriyle yakından alâkadar olurlar, halkın işlerine kendilerinin de hazır buldukları ve vezirlerinin de iştirak eyledikleri «Divan» (Divanı hümayûn) da bakarlardı. Yalnız, başlangıçta, bu divanda tebalariyle doğrudan doğruya temas ederek onların şikâyet ve isteklerine yakın bir ilgi gösterdikleri halde, daha sonraları, Mehmet II den itibaren, padişahlar, bu yakın temastan nisbeten uzak kalarak yalnız Divanın faaliyetini bir kafes arkasından takip ile iktifa etmişlerdi.

Devletin en üst makamını işgal eyliyen, Devlet içinde en yüksek otorite olan hükümdar çok geniş salâhiyetlere malik bulunmaktadır.

Bu salâhiyetler askerî, mülki, icraî, teşriî, kazai gibi muhtelif hususlara şamil bulunduğu gibi ruhanî hususları da kendi çerçevesi içine almakta ve padişah birbirinden tefriki imkânsız görülen her iki iktidar dolayısıyla de ayrı ayrı isimler taşımaktadır. Padişahın Devlet mekanizması içindeki hukukî mevkiini tâyin edebilmek için, hâdiseyi biri teorik ve diğeri fiilî olmak üzere iki cepheden mütalâa etmek lâzımdır. Teorik bakımdan, Padişahın haiz bulunduğu geniş salâhiyetlerde, onun cismanî iktidarında, mutlak bir mahiyet mevcuttur denemez. Her ne kadar Devlet otoritesi yegâne kaynağını hükümdarın arzu ve iradesinde bulmakta, Devletin teşriî, icraî ve kazai fonksionları bir kül halinde ve hiç bir tefrika tâbi tutulmaksızın onun şahsında toplanmakta ise de, Padişahın çeşitli cephelerden faaliyetini, hareket serbestisini, takyid edecek önemli esasların da mevcudiyeti kabul edilmiş olmaktadır. Cismanî iktidarı dahilinde yer alan hususlarda, nazari olarak, mutlak bir salâhiyete, mutlak bir hareket serbestisine malik bulunmayan Padişah için, ruhanî prensiplere, dinî kanunlara, hakikatte teşriî otorite ve iktidarı ifade ve her şeyi tâyin eyliyen, her şeye hâkim olan ve olması lâzımgelen şeriatın tesbit ettiği esaslara, İslâmiyetin ezeli ve değişmez düsturlarına riayet ve onlara uygun hareket etmek gibi bir mecburiyet, bir hudut, bir bağ, hududu şer'îye ile mukayyet olmak gibi bir durum bahis mevzuu olmakta (2) ve padişahların ihraz edip, başlangıçta, Osmanlı devletinin nüfuzlu devirlerinde, büyük bir önem atfeylemedikleri «Halife» ünvanı da bu husustaki tahdit ve takyide daha kuvvetli ve daha fiilî bir bünye bahşetmektedir.

Padişahın cismanî salâhiyetlerinin üstünde gelen, onları tahdit ve takyid eden ruhanî esasları muhtelif safhalarda mütalâa etmek mümkündür. Filhakika, bu ruhanî esasların en başında, İslâm hukukunun kaynağını teşkil eden, müslümanların hem uhrevî ve hem de dünyevî hayatını idare edecek müstakar ve ezeli hükümleri ihtiva eyliyen, Kur'an gelmektedir. Padişah, Cenabı Hakkın Peygamber varisiyle isâl eylediği Kur'an'ın prensiplerini hâkim kılmakla, onları tatbik ve takip ile mükellef bulunmaktadır. Padişah, keza, Hazreti Peygamberin Kur'an hakkındaki tefsirleri, onun söz ve hareketleriyle de bağlıdır; hükümdarın cismanî iktidarı için «Hadis», «Sünneti Muhammediye» gibi İslâm hukukunun ikinci bir kaynağını teşkil

(2) Netekim ilk hükümdar Osman I oğlu Orhan Gazi'ye her hususta şer'i şerife inkiyad ve mutavaati vasiyet eylemeyi ihmal etmemiştir (Bk. *Tarihi Cevdet*, c. I. 1309. s. 34).

eyliyen diğer bir hudut, diğer bir fren daha bahis mevzuu olmakta, Padişah için bunlara da riayet mecburiyeti kendisini göstermektedir. Nihayet, İslâm âlimlerinin, İslâm hukukşinaslarının fikir ve mütalâaları, bu fikir ve mütalâaların teessüsünü mümkün kıldıkları örf ve teamüller, «icmaî ümmet» le tesbit olunmuş dinî esaslar, bunlar da padişahın cismanî salâhiyetlerini, Devlet işlerindeki hareket serbestisini takyid eden birer prensip mahiyetindedirler.

Görülüyor ki, bir müslüman Türk devleti olan bu yeni siyasi teşekkül, İslâmiyetin esas prensiplerinin tesiri altında kalmasının neticesi olarak, kendisini teorik bakımdan, dinî prensiplere, İslâmiyetin hüküm ve icaplarına tâbi kılmış bulunmaktadır. Bundan dolayı, uhrevî olduğu kadar aynı zamanda dünyevî işlerle de ilgili bulunduğu inkâr edilemeyecek olan İslâmiyetin kendine has prensiplerinin Devletin bünyesinde önemli bir yer işgal ettikleri, onun siyasi varlığında âdeta bir ana kanun rolünü oynadıkları kabul edilmiştir. Hâkim bulunan teorik esaslara göre, Padişahın vazifesi şeriatın icaplarına riayet ve onu hâkim kılmaktan ibarettir ve kendisinin haiz olduğu ruhanî sıfat ta bu gayenin teminine matuf bulunmaktadır.

Demek oluyor ki, Peygambere vekâlet, niyabet, ona halef olmak vesilesiyle aynı zamanda bütün Müslümanların da ruhanî şefi olan padişah için, nazari esaslara göre, mutlak ve keyfi değil, şeriatın iktizasiyle, hükümleriyle takyit ve tahdit edilmiş bir iktidar, bir salâhiyet bahis mevzuu olmakta; başka bir ifade ile, padişahın salâhiyet bakımından serbestisi ancak bu hudutların dışında ve bunların meskût bulunduğu sahalarda kendisini gösterebilmektedir. Fakat, hâdiseyi fiiliyat cephesinden mütalâa edecek olursak, aynı müsbet neticelere varabilmemizin mümkün bulunduğunu söylemek kabil değildir. Zira, her şeyden evvel, padişahın cismanî iktidarını frenliyen bu esaslara muhalefet, onlara ademi riayet keyfiyetinin, hakikatte, dünyevî, siyasi, hukukî hiç bir mesuliyeti, bu mesuliyeti mümkün kılacak hiç bir hukukî müessese mevcut değildir. Gerek şahsî, gerek tac ve tahtı her nevi tecavüzlerden masun tutulan padişah ancak Cenabı hakka karşı mesul bulunmaktadır. Onun için yalnız uhrevî bir mesuliyet bahis mevzuu olabilmektedir. Şeriatın hükümlerine muhalefetin, ademi riayet keyfiyetinin, cismanî, dünyevî, hukukî hiç bir müessidesi yoktur. Onun cismanî salâhiyetlerinin fiiliyat sahasında firenlenebilmesini mümkün kılacak, mevcut prensiplerin dışına çıkmak arzusunda bulunan hükümdarın hareketlerini tahdit edebilecek bir mekanizma, bir müessese vücade getirilmiş değildir.

Bundan başka, Devletin hukukî nizamını teşkil eyliyen ve fakat her türlü ihtiyaçları tamamen karşılamaktan uzak bulunan dinî prensiplerin yanında, hükümdarın teşriî fonksiyon bakımından önemli imkânlarla malik bulunduğu, kendisinin bu hususta mühim bir rol oynamak imkânına sahip olduğu da görülmektedir. Hukukî kaideler bakımından, Osmanlı devletinde, yalnız, İslâm hukukunun kaynaklarını teşkil eyliyen şeriatın hükümlerine tesadüf edilmemektedir. Şümülû itibariyle hususî hukuk sahasını ilgilendiren ve Devlet şeflerinin nazari olarak müdahalelerinden uzak ve hattâ yine nazari olarak onların himayeleri altında bulunan şeriat hükümlerinin ve şer'î hukuk sahasına dahil hususların yanında, âmme hukukunu, teşkilât, idare ve ceza hukukunu, Devletin dahili teşkilât ve faaliyetlerini ilgilendiren müesseseler ve sahalarda padişahların teşriî faaliyetine ve netice itibariyle irade, ferman, emir, hat, hattı hümayûn gibi çeşitli namlar altında kendisini gösteren ve dinî esasların tesirinden uzak kalan birçok hususlara ve bütün bunların bir araya toplanmalarıyla vücade getirilen ve şer'î hukukun tesirinden masun kılınan muhtelif kanunnamelere rast gelmektedir.

Bunun için, Devletin başında bulunan padişahın, hattâ hiç bir müessese ve organın tasvip veya teşriki mesaisi bahis mevzuu olmaksızın, doğrudan doğruya teşriî tasarruflar yapabilmek imkânına, doğrudan doğruya hükümdarın arzu ve takdiriyle hukukî bir kıymet iktisab edebilecek olan kanunlar yapabilmek salâhiyetine, malik bulunduğundan şüphe etmemek icabeder. Hükümdarın şahsına bağlı bir hak mahiyetinde tecelli eden bu salâhiyet, padişahların daima muhafazaya muvaffak oldukları bu iktidar, bu tarzda teşriî bir kudret, neticede, Osmanlı devletinde, daha ziyade hususî hukuku ilgilendiren dinî hukukun, İslâm hukukunun, şeriat hükümlerinin yanında, doğrudan doğruya âmme hukukunu ilgilendiren mahallî ve millî bir hukukun, pozitif bir hukukun, teessüs ve inkişafını mümkün kılmaktan hâli kalmamıştır. İslâm hukukunun kendine has prensiplerinin yanında, muazzam bir Devletin mütehavvil ve mütenevvi ihtiyaçlarının karşılanmaları gayesiyle, muhtelif esaslardan ilham alınarak padişahlar tarafından serbestçe izhar olunan irade ve yine serbestçe ıssıdar olunan emir ve fermanların Osmanlı devletinin hukukî bünyesinde işgal eyledikleri mevki, Devlet şeflerinin teşriî faaliyet ve rolü hakkında bizlere önemli bir fikir verebilecek kuvvet ve mahiyettedir.

İşte bundan dolayıdır ki, Osmanlı devletinde, hükümdarın teşriî

salâhiyet bakımından geniş imkânlarla malik bulunduğunu, bu imkânın hususiyle âmme hukuku sahasında büyük bir kıymet arzettiğini kabul etmek lâzımdır. Devletin teşriî faaliyeti yalnız şeriat kaideleriyle ifade edilmiş ve yalnız onlara inhisar ettirilmiş değildir. Bu hususta, şer'î hukuk sahasının ve ona dahil bulunan hükümlerin yanında, Devlet şefinin de, tecrübe ve ihtiyaçların birer neticesi olarak kendilerini gösteren ve birer kanun olarak karşılanan ve o şekilde tatbik olunan emirleriyle, iradeleriyle, fermanlarıyla, önemli bir rol oynadığı, Devletin kendine has hukukî nizamının itmam ve inkişafında onun da bir mevkie sahip bulunduğu şüphesiz görülmelidir (3).

(3) Bu mühim mevki, tatbikat sahasında vücuda getirilmiş olan muhtelif kanunlarla da teyid edilmiş olmaktadır. Osmanlı Devletinin teşekkülünün bidayetinden itibaren, şeriatın icaplarıyla âhenktar bulunmakla beraber, mahallî örf ve teamülleri de nazarı itibara alan ve çeşitli mevzularla ilgili bulunan bu kanunlar, Padişahların irade ve fermanlarının bir neticesi olarak meydana gelmişlerdir. Hattâ, hükümdarların, bu kanunları, bunların ihtiva eyledikleri prensipleri, bu hususta tesirini hissettirebilecek dünyevî bir müeyyide ve bu müeyyideyi hâkim kılacak hukukî bir müessesenin vücuda getirilmemiş olmasına rağmen, her şeye üstün kılmaya çalıştıkları da görülmektedir. Netekim, Osman I, malî mevzuat ile ilgili olmak üzere vücuda getirdiği kanunun varlığını muhafaza edebilmesi için onu dinî bir müeyyideye bağlamayı bile ihmal etmemiştir. Hattâ başlangıçta teamüli mahiyette, gayri mektup bir vaziyette olan ve menşelerini doğrudan doğruya hükümdarın emir ve iradelerinde bulan bu kanunların, daha sonraları bir araya toplattırılarak mektup bir hale sokuldukları ve bu toplatılan kanunların üstünlüğünü temin bakımından vücuda getirilen kanunamelere gerekli hükümlerin dercedildiği de müşahede olunmaktadır. Netekim, kendinden evvelki padişahlar devrinde vücuda getirilen kanunları bir araya toplamak, onları bir nizam ve tertibe sokmak, onların noksanlarını muhtelif cephelerden tamamlayarak gerekli değişiklikler yapmak suretiyle Mehmet II'nin (1458-1481) bir padişahlara ait işlere, merasimlere, rütbe ve ekâbire ve diğeri malî ve cezai hususlara müteallik hükümleri ihtiva eylemek üzere vücuda getirdiği kanunlar, Devlet şefinin teşriî sahadaki faaliyetinin bir ifadesi oldukları gibi, bu kanunların baş tarafındaki «bu kanun atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlad-ı kiramım neslen badeneslin bununla âmil olalar» tarzındaki kelimeler de hukukî düsturların üstünlüğüne verilmek istenen önemi göstermekten hâli kalmamaktadırlar.

Keza, Selim I'in (1512-1520) oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa sancağını idare etmesi için gönderdiği siyasetnamenin hükümleri de (Bk. *Enver Ziya Karal*, Yavuz Sultan Selim'in oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa sancağını icare etmesi için gönderdiği siyasetname, *Bellekten*, cilt: 6, sayı: 21-22, İkincikânun - Nisan 1942), cezai hususlarda dinî prensiplerin yanında örf ve teamüllere verilen ehemmiyeti, Devletin hukukî ihtiyaçlarının

Osmanlı devletinin âmme hukukiyle ilgili teşkilâtı içinde saltanat makamından sonra en önemli mevki olarak sadaret makamını görüyoruz. Bu makam, padişahın her bakımdan her türlü vazifelerinin ifası ve salâhiyetlerinin kullanılması hususunda mutlak vekâletini haiz bulunan, padişah namına Devlet işlerini ifa eden, onun her tarafta ve her türlü hususatta mümessili olan Vezirievvel, Veziriâzam, Sadriâzam gibi isimler taşıyan bir organ tarafından işgal edilmektedir. Sadaret makamı, ilk defa olarak Orhan I'nin büyük kardeşi Alâaddin Paşa ve sonraları büyük oğlu Süleyman Paşa tarafından işgal edilmiş (4), Süleyman I zamanına kadar bu mevki işgal eyliyen ve Devletin mülki ve askeri işleriyle yakından alâkadar olan bu şahsiyetlere de «Vezirievvel» namı verilmiştir. Devlete müteallik her türlü fonksionu, bu hususta hiç bir tefrik mevzuubahs olmaksızın ifaya salâhiyettar bulunan, hükümet reisi, dahilen ve haricen Devletin mümessili sıfatını haiz olan, padişahın cismanî hususlarını ifasında en yakın yardımcısı olan ve bidayette «Vezirievvel», «Veziriâzam» ve daha sonraları «Sadriâzam» ünvanlarını ihraz eden bu organın yanında, artan ihtiyaçların bir neticesi olarak, ona vazifelerinin görülmesi hususunda yardımda bulunmak, keza hükümdara salâhiyettar bulunduğu işlerde müşavirlik vazifesini ifa etmek üzere, Mehmet II'nin zamanında (1451-1481), «Kubbe Vüzerası» namı altında dört ve-

yalnız donmuş birer kalıp mahiyetini arzeyliyen şeriatin hükümleriyle karşılanmadıklarını göstermektedir. Nihayet Süleyman I'nin (1520-1566) Mehmet II tarafından meydana getirilen kanunların genişletilmiş bir şekilden ibaret ve her biri hususi hukuk, ceza hukuku, mali hukuk olmak üzere üç bap ve on sekiz fasılcın müteşekkîl kanunnamesi de, bazı ve bilhassa cezai hususlarda dini esaslardan mülhem olmakla beraber, yeni ihtiyaçları karşılayan esas hükümleri ihtiva eylemekten, bir teşriî eser mahiyetini arzetmekten, hâli kalmamaktadır (Bk. Milli Tetebbüleri Mecmuası, birinci cilt, Mart - Nisan 1331, sayı: 1, s. 49 ve müteakıp; Türk hukuk tarihi, Adliye Vekilliği tarafından, Ankara, 1935, s. 35 ve müteakıp).

(4) Burada ilgimizi üzerine çeken bir nokta varsa, o da Osmanlı devletinin bidayetinde vezirievvellik makamının icrayı saltanat eden padişahların kardeşlerine tevcih olunması keyfiyetidir. Orhan I zamanında bu böyle olduğu gibi Murat I zamanında da böyle olmuş ve Şehzade Süleyman Paşa da Murat I'e vezirlik etmiştir. Aynı hanecana mensup olan iki şahıstan birinin Devlet ve diğerinin hükümet reisi sıfatıyla birlikte icrayı hükümet etmesi veyahut bunlardan ikincisinin birincisine Devlet işlerinde yardımda bulunması keyfiyeti, gerek Romada ve gerekse Bizans'ta hâkim olan durumlarla az çok bir benzerlik arzulemekten hâli kalmamaktadır.

zirlik daha ihdas edilmiş ve vezirievvelin vazife ve salâhiyetlerinden bir kısmı bu müteaddit vezirlikler arasında taksim edilmiştir. Her biri sancak beyliği, beylerbeyliği gibi vazifelerde bulunduktan, Anadolu ve Rumeli beylerbeyi olduktan sonra vezirlik makamına getirilen bu şahsiyetlerin, Devletin her türlü işlerine yakından vâkıf bulunan, siyasî ve idarî tecrübeleri olan kimseler arasından seçilmelerine bilhassa büyük bir önem atfolunmuştur.

Vezirlerin taaddüdüne rağmen, bunlar arasında hiyerarşik bir münasebetin mevcudiyetine de temas etmek lâzımdır. Vezirievvel kubbe vezirlerinin hepsine üstün gelen bir mevkie malik bulunmaktadır. Onlarla birlikte faaliyette bulunmasına rağmen, vezirlerin bir araya gelmesiyle teşekkül eyliyen «Divan» a riyaset etmek salâhiyeti vezirievvelde bulunmakta ve Devletin faaliyeti yine onun şahsında temerküz etmektedir. Bilâhara kubbe vezirlikleri ortadan kaldırıldıktan sonra, bu temerküz keyfiyeti daha bariz bir mahiyet almış, vezirlerin taaddüdiyle birlikte veziri evvellerin tecezziye maruz kalan salâhiyetleri yeniden kendi şahıslarında toplanmış, vezirievveller padişahın mutlak vekili sıfatiyle Devlet teşkilâtı içinde hükümdardan sonra gelen çok kuvvetli bir nüfuz kazanmışlardır. Devlet, nazari cepheden hükümdarın iradesine tâbi bulunmakla beraber, fiiliyatta, çok geniş salâhiyetlere malik olan bu vezirievveller, bu sadriâzamlar tarafından sevk ve idare olunmuş, Devletin mülki, askeri kazaî her türlü faaliyeti, bütün fonksionları, bunların şahıslarında toplanmış ve hattâ, bazan, Devletin mukadderatı üzerinde en önemli ve en nüfuzlu rolü oynayanlar bunlar olmuştur.

Veziriâzamanın Devletin siyasî ve idarî bünyesindeki önemli ve mümtaz mevkiinin muhtelif zamanlarda vücuda getirilen kanunlarla teyid ve tebarüz ettirildiğine de işaret etmek lâzımdır. Netekim, Osmanlı devletinin âmme hukukiyle ilgili olmak üzere Mehmet II (1451-1481) zamanında tedvin edilen ve «padişahlara ait işlere, merasimlere, rütbe ve ekâbire» müteallik hükümleri ihtiva eden kanunun (5) birinci babında tesbit olunan esaslara göre, «Nizamülâlem» ve «Müdebberî umûru ül Cümhur» gibi ünvanları haiz bulunan Sadriâzam, vüzerâ ve ümerânın başı, cümle umûrun vekili mutlakıdır. Oturumda ve durumda ve mertebede veziriâzam cümleden mukad-

(5) Mehmet II zamanında tedvin olunan kanunların sayısı ikidir. Bunlardan biri Padişahlara ait işlere, merasimlere, rütbe ve ekâbire müteallik hükümleri ihtiva etmekte, diğeri de ceza hukukiyle mali mevzuatı ilgilendirmektedir.

demdir. On yedinci asrın sonlarına doğru Dördüncü Mehmet zamanında Tevkiî Abdürrahman Paşa tarafından toplanan (H. 1087 - M. 1671) ve Osmanlı devletinin teşkilât ve merasimi hakkında bizleri aydınlatan kanunname metnine göre de (6), veziriâzam, «memaliki mahrusai Osmanî ve tahtı hükûmeti sultanide olan cemii nâsın üzerine hâkim sahibi ferman» dır. Her türlü hususat onun şahsında temerküz etmektedir. Veziriâzamanın sözlerini, herkes, bizzat padişahın «mübarek lisanı şeriflerinden sadır olmuş fermanı vacibü ül iz'an bilüp emrine imtisal» eylemekle mükelleftir. Her şey, Devletin bütün diğer organlarıyla padişah arasında mutavassıtlık rolünü oynayacak bir sifata malik bulunan veziriâzamanın tavassutiyle hükümdara arz olunmaktadır. Sadaret makamının kendine mahsus bir alâmeti vardır. ve bu da padişah tarafından veziriâzama emaneten tevdi kılınan mührü hümayundur. Sadriâzama diğer vezirlere nazaran mümtaz kılan keyfiyet de bu mührü hümayuna sahip bulunmasıdır.

Tevkiî Abdürrahman Paşa tarafından toplanan kanunname metni, bizlere, sadriâzamların vazife ve salâhiyetleri hakkında şu bilgileri de vermektedir: «Sadriâzam olanlar cümleyi tasaddur edüp âmmei mesalihi din ve devlet ve kâffei nizamı ahvali saltanat ve tenfizi hududu kısas ve hapis ve nefi ve envai tazir ve siyaset ve istimaî dâva ve icrayı ahkâmı şeriat ve def'i mezalim ve tedbiri memleket ve tevcihi eyalet ve imaret ve ulûfe ve zaamet ve tîmar ve tevliyet ve hitabet ve imamet ve kitabet... Velhasıl cemii menasibi sayfiye ve ilmiyenin tevcih ve azli ve cemii kazayayı şer'îye ve örfiyyenin istima' ve icrası için bizzat cenabı padişahiden vekili mutlak ve memaliki mahrusai Osmanî ve tahtı hükûmeti sultanide olan cemii nâsın üzerine hâkim sahibi ferman olduğu muhakkaktır». Sadriâzam olanlar daima measlihi ibadullahla meşgul olup ahkâmı şer'i şerifi icra ve ahvali âlemi hakikati üzere rikâbı hümayuna arz ve inha etmekle memurdurlar. Yine aynı kanun metnine göre, sadriâzam, salı ve perşembeden gayri günlerde kendi sarayında ikinci vakitlerinde «divan idüb masalihi ibadullahı şer'i şerif ve kanun üzere görürler ve faslı niza, ve kat'i husumet buyururlar ve taleb eden müddeilere şer'i şerif ve kanun üzere ahkâmı şerife verirler. Divan günlerinden gayri eyyamda kendi saraylarında zuha vaktinde dahi divan ederler».

Sadaret makamının Devlet teşkilâtı içindeki önemli mevkiî, bu

(6) Bu kanunun metni hakkında bakınız: Milli Tetebbüler Mecmuası, sayı: 3, sahife 498 ve müteakıp. Aynı kanun, 1935 de Adliye Vekilliği tarafından da yayımlanmıştır.

makamı işgal edecek kimselerin şahıslarında muayyen bazı meziyet ve vasıfların mevcudiyetini, onların padişahla, diğer vezirlerle, Devlet adamları ve halkla olan münasebetlerinde, kendi hareket ve faaliyetlerinde, bazı esasların nazarı dikkate alınmalarını da icap ettirmekten geri kalmamıştır. Bu hususta Süleyman I devrinin (1520 - 1566) vezirlerinden olup sadaret makamına kadar yükselen Lûtfi Paşanın kaleme aldığı Asafnâme'de, çeşitli cephelerden bahis mevzuu olan bu esasları bulmak bizim için kabildir. Lûtfi paşaya göre, Sadriâzam olacak kimsede kat'iyen garazı dünyevî olmamak lâzımdır; her işi Allah için görmelidir; zira, onun için sadriâzamlığın üstünde vasıl olunabilecek diğer bir makam daha yoktur. Padişaha umuru din ve Devlet hakkında hakkı söylemesi lâzımgelen sadriâzam, «hak sözü ve beynelnas mayub ve gayri müstahsen işleri padişaha hicab etmeyip söylemek gerektir». Veziriâzam azlinden asla korkmamalıdır; yolsuz göndüğü bir işi terviçten ise halk arasında rüsvay olmadan azlini ihtiyar etmelidir. Sadriâzam, halk arasında dedikoduyu celb ile Devleti dillendirecek işler yapmamalı, böyle halleri yolunu bulup bertaraf etmelidir. Keza, Sadriâzamanın Padişahla olan muamelesine ve sırlarına hariçten kimse değil, sair vezirler bile vâkıf olmamalı; veziriâzam padişah nedimleriyle çokluk münasebet ve ihtilat etmemeli, Padişahın yüzünü halka çok göstermemeli, vezirin Padişaha arzettiği umur geri dönmemelidir.

Sadriâzamanın taşra vezirleriyle, vezirler ve sair ricalî devlet ve halkla olan münasebetlerinden de bahseyliyen Asafnâme'ye göre; veziriâzam, taşra vezirlerinden birinden teşekki olundukta birden şikâyete itimat ile onu tekdir etmemeli, cürmü vaki ise bir daha etmemesini bildiren emirlerle cürmüne göre muahaze etmeli, pek iktiza ederse bir hattı hümayun gönderip «böyle hareketten el çekiniz, sonra hakkınızda ceza tertip olunur» diye korkutmalıdır. Yoksa bir vezirden edna cürüm suduru üzerine garaza binaen azil, vezaretî ref', idam gibi hareketlerden son derece çekinmelidir. Aksi takdirde memlekette inzibatı temin güçleşir. Veziriâzam, keza, abes yere vezirleri vesair ricalî musadere etmemelidir. Halkın malını sebepsiz Padişah malı arasına sokmak, Devletin fena bulacağına delildir. Nihayet, veziriâzam kendi tevabüne zaamet vermemeli, adamları timar ile kanaat etmelidir.

Sadriâzamanın hareket ve faaliyetlerinin dayanacağı esaslar hakkında da Asafnâmede dikkate değer prensiplere rastgelinmektedir. «Veziriâzam, gece tenhada mahremleri olan bigaraz adamlarla mansıp-

lara müstahak fakir ve kudretsizleri yoklaştırmalı; mansıp verip bunları ayaklandırmalıdır. Keza, rüşvet ile kimseye mansıp vermemeli, hanamzadeye ve hırsıza hediyeleri için sahip çıkmamalı ve bunları kurtarmaktan sakınmalıdır. Sadriâzamanın kapısı açık, ibadullah ile buluşması kolay olmalıdır. Kimsenin haysiyetini kırmamak, mümkün mertebe hatırlarını tatyib etmek mesleğini tutması hayırlıdır (7).

Osmanlı Devlet teşkilâtında Sadriâzamlar gibi diğer vezirlerin de önemli bir mevkii mevcuttur. Bunlar padişaha, veziriâzama müşavirlik vazifesini görür; sadriâzam Devlet işlerini, umuru saltanatı ilgilendiren hususları bunlarla müşavere ederdi. Vezirler, divanı hümayuna ve bu suretle Devlet fonksiyonlarının ifasına yakından iştirak ederlerdi. Bunun için, duyulan ihtiyaçlar karşısında sayısı artan vezirlerin, Devlet işlerinde tecrübe görmüş kimseler arasından seçilmesine, onların da şahıslarında bazı meziyet ve vasıfların mevcudiyetine büyük bir önem atfolunmuştur. Bu hususta Süleyman İ'in torunu Murat III devrinin ülemalarından Nev'i efendinin vücuda getirdiği «Fazailülvüzerâ ve hasailülümerâ» adlı eser bizleri fazlasıyla aydınlatmaktadır. Nev'i efendiye göre: «Divan veziri sultanın gönlü, gözü, dili, kulağı olmak gerektir. Ta ki, bütün mülk, mal, asker, rayet ve iyâl işlerinde ittihat üzere olsunlar da padişah kendi vücudunun âzası ve cevahihi gibi ona itimat edebilsin. Vezir padişah sarayının kapısıdır. Selim akıl sahipleri tarikasında saraya başka kapıdan girmek savap olmaz. Yoksa saltanatın mehabeti ve vezaretin hikmeti tebah olur. Rayet ve sipahtan hiç kimse vezir hakkında siayet ve nifakta bulunabilecek bir kudrete malik olmamalı. Çünkü veziri ta'netmek padişahı ta'netmektir. Vezirin himmeti âli, kendisi adlü insaf, aklü fazl ile muttasıf olmalı. İstifade edebileceği tecrübeler geçirmiş, kerim bir hulk ve cevval bir tab' sahibi bulunmalı. Kelâl vermyiecek surette söz söylemeli; melâl göstermeden söz dinlemeli. Padişaha karşı nifaksız mutavaat, halka karşı acizsiz lütuf, zulümsüz un göstererek macun yumuşaklığında bir salabet, tevazua makrun bir mehabetle işleri idare etmeli. Mücrimleri icabında affetmekle beraber hesap ve kitap emrinde taharriden hiç hâlî kalmamalı. Saltanat cüz'iyatını bilmeli. Bu evsaf vezirden cümleten bulunmak lâzımdır. Padişah da böyle bir vezire riayet eylemelidir.» (8).

(7) Lütü Paşanın Asafnâmesi Adliye Vekilliği tarafından 1935 de neşrolunduğu gibi bu hususta şu makaleye de bakılabilir: *Süleyman Kâni İrtem*, Sadriâzam Nasıl olmalı, «Akşam gazetesi, 9 mart 1944».

(8) Bk. *Süleyman Kâni İrtem*, op. cit.

Osmanlı devletinin teşkilâtında ilgimizi üzerine çeken diğer müessese ve organların mevcudiyetini de görmekteyiz. Bunların en başında «Divan» denilen teşekkül gelmektedir. Mehmet II'nin kanunnamesinden anladığımıza göre, bu teşekkül yalnız ve yalnız sadriâzam, vezirler, şeyhülislâm, kazaskerler, defterdarlar, nişancılar gibi aralarında bir hiyerarşi bulunan muhtelif organlardan teşekkül ederdi. Devletin bütün işleri, umuru saltanatı ilgilendiren her şey, padişahın (bu takdirde divanı hümayûn namını alır) veya onun namına kendisinin mutlak vekili olan sadriâzamanın başkanlığı altında toplanan ve âdeta bir «bakanlar kurulu» mahiyetini arzeliyen bu teşekkülde görüşülür, gereken kararlar burada verilir ve hariçten hiç kimse bu teşekkülde müzakere edilen hususlara vâkıf olamazdı. Mehmet II zamanına kadar bu divanlara padişahlar da şahsen iştirak eylemişler ve Mehmet II'den itibaren de divanın faaliyetini kafes arkasından takip etmişlerdir. Bu teşekküle iştirak eden kazaskerler, divanı hümayunda, kazaî işlerin ifasına ancak yardım eyliyen birer müşavir vaziyetinde idiler. Yalnız, Tevkiî Abdürrahman Paşa tarafından toplanan kanunnamenin muhtevasına göre, kazaî faaliyeti şahsında temerküz ettiren veziriâzam, iktiza ederse, bu husustaki bir emrile, bazı dâvaların bilfiil rüyetini Rumeli kazaskerine tevdi edebildiği gibi kazaî işlerin çokluğu halinde aynı fonksiyonun ifasını Anadolu kazaskerine de verebilirdi. Adedi dörde kadar çıkarılan defterdarlar ise malî işlerle meşgul olurlar, nişancılar da divanı hümayun kararlarının yazılmasına nezaret ederler ve aynı zamanda timar ve zaametlerin kayıtlarını tutarlardı.

Devlet teşkilâtında yer alan diğer organlar meyanında, yine Mehmet II'nin kanunnamesine göre, ülemanın reisi bulunan, hükümdara dinî vazifelerinin ifasında yardımcı bulunan, Devlet teşkilâtı içinde veziriâzam ve vezirlerden sonra önemli bir mevki işgal eden şeyhülislâmı, tapu işleriyle meşgul olan ve sonraları defteri hakani nazırı ismini alan defter eminini, keza, divanı hümayuna aktif bir tarzda iştirak salâhiyeti bulunmamakla beraber Devlet teşkilâtı içinde önemli bir mevki işgal eden reisülküttabı görmekteyiz. Tevkiî Abdürrahman Paşa tarafından toplanan kanunname metnine göre, divanı hümayunun bir nevi başkâtipliği vazifesini gören reisülküttap, divana gelen evrakı okumak vazifesiyle, terceme işlerinin ifasıyla tavzif edilmiş bulunmakta, divanı hümayundan sadır olan hüküm ve fermanlar bunun tarafından kaleme alınarak kayıtları icra kılınmaktadır.

Padişah tarafından ısdar olunacak fermanların vücade gelmesinde, hükümdarın tuğrayı şerifi ile bir hükmün kaleme alınmasında, divanı hümayuna iştirak eden organların da önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Mehmet II'nin kanunnamesine göre, bu tarzda bir hüküm, muhtevası itibariyle, ancak üç makamın buyurultusu ile yazılabilirdi; «umuru âleme müteallik ahkâm» da veziriâzâmın, padişahın mallarını ilgilendiren ahkâmda defterdarların, şer'i şerif üzere ittihaz olunan kazai kararlarda ise kazaskerlerin buyurultularına ihtiyaç vardı (9).

Osmanlı devletinin teessüsü ile beraber, bu siyasi teşekkülün tedricî bir gelişmeye mazhar kılınan ve mümeyyiz vasfı tevsiî mezuniyet esasından ibaret bulunan bir idarî teşkilât ile de techiz kılındığını görüyoruz. Yalnız, zirvesini padişahın mutlak otoritesinde bulan bu idarî teşkilât, askerî zaruretlerin tesiri altında vücuda gelen bir arazi sistemine istinad ettirilmiş bulunmakta ve netice itibariyle de garp feodalitesinden farklı kendine has bir karakteri haiz bulunan feodal bir bünye, mahallî idareleri andıran bir durum kendisini göstermiş bulunmaktadır. Fethedilen ve rakabesi Devlete ait olan toprakların hükümdar hanedanına, büyük kumandan ve Devlet adamlarına ve nihayet muharebelerde yararlık gösterenlere tahsisi esasına dayanan, has (10), zaamet ve timar gibi çeşitli usullere istinad eyliyen ve fakat hükümlerlik haklarının tecezzisini ifadeden çok uzak olan ve zirvesini hükümet merkezinde bulmak üzere hiyerarşik bir mürakabeye tâbi kılınmış bulunan nev'i şahsına münhasır bir Osmanlı feodalitesi doğmuş ve vücuda gelen bu tarzda bir arazi rejimi Osmanlı devletinin temelini teşkil eylemiştir.

Filhakika, teşekkülünün başlangıcından itibaren, Anadolu ve Rumelide gittikçe kuvvetlenen ve büyüyen Osmanlı devletinin idaresi, mahallî zbita ve müdafaa işleri, kendilerine toprak tahsis olunan zaamet ve timar erbabı olan beylere tevdi kılınmış ve bu beylerin hepsinin üstünde de biri Rumeli ve diğeri Anadolu eyaletlerini ihtiva etmek, askerî kumandanlık ve umumî valilik mahiyetinde

(9) Bu durum, bugün Parlâmento rejiminin hâkim bulunduğu yerlerde olduğu gibi, Devlet reisleri tarafından vücade getirilen tasarrufların ilgili bakanlardan sadır olması ve onların imzalarını taşıması gibi bir vaziyetin mevcudiyetini ifadeden hâli kalmamaktadır.

(10) Has hükümdar hanedanına tahsis olunan araziye ifade ettiği gibi vezirlere, beylerbeyi ve sancak beylerine resmi vazifelerinin devamı müddetince tahsis olunan araziye de ifade etmektedir.

bulunmak üzere iki mühim beylerbeyliği ihdas olunmuş ve bunların her biri merkezden gönderilen beylerbeyi namında, eyaletleri dahilinde padişahı temsil ve çok geniş salâhiyetlere malik bulunan idarî ve askerî mahiyetteki organlar tarafından idare edilmiştir (11). Keza, şehirlerin idarî ve inzibatî işlerini yapacak subaşlıklar, kazâî işlerini görecek kadılıklar, Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin her birinde de bunların sahaları dahilinde bulunan şehirlerdeki kadıların fevkinde gelmek üzere birer kazaskerlik ihdas olunmuştur. Yalnız, şehirlerdeki kadıların, adli faaliyet bakımından kendiliğinden harekete geçebilen, müstakil birer kaza organı sıfatını haiz bulunmadıklarına da işaret etmek lâzımdır. Adli faaliyet, hükûmet merkezinin dışında, esas itibariyle, eyaletlerde beylerbeyi ve eyaletlerin hudutları dahilinde bulunan sancaklarda, vilâyetlerde de sancak beyi ünvanını haiz olup aynı zamanda hem mülki ve hem de askerî salâhiyetlere malik bulunan ve idarî hiyerarşi bakımından sahası dahilinde buldukları beylerbeyine tâbi bulunan yüksek idarî organların şahıslarında temerküz ettirilmiş; bu yüksek idarî organların arzularına tâbi birer müşavir sıfatını haiz bulunan kadıların, ancak beylerbeyi veya sancak beylerinin havale ve müsaadeleriyle kazâî ihtilâflara bakabilmek salâhiyeti tanınmıştır (12).

Osmanlı devletinin, teşekkülünün başlangıcından itibaren, malî mevzuat bakımından da muayyen bazı esaslarla techiz olunduğunu, fertlere tahmil olunan malî mükellefiyetlerin de muayyen prensiplere bağlandığını görüyoruz. Devletin malî ihtiyaçları her ne kadar başlangıçta vukua gelen muharebelerin temin eylediği ganimetler ve yabancı devletlerden alınan vergilerle karşılanmakta idise de, bu gibi ihtiyaçların temini hususuna fertlerin de iştirakini mümkün kılacak teşebbüslere girişilmekten geri kalınmamış, bu hususta muayyen prensipler vazolunarak bunların hilâfına hareketi imkânsız kılacak hükümler tedvin edilmiştir. Netekim, Devletin henüz teşekkül halinde bulunmasıyla birlikte mevcudiyetine rastgelinen malî mevzuat, girişilen bu teşebbüslerin mahiyetleri hakkında bizleri az çok aydınlatılabilmekte ve Osman I in bu hususta vücuda getirdiği kanun hakkında «her kim bu kanunu bozsa, ya benim neslime bir gayri

(11) Yalnız, Devletin bazı ülkelerinin Emir (Hicaz), Han (Kırım), Kaptan Paşa (Akdeniz adalarıyla bazı sahil sancaklarını ihtiva eden kaptan eyaleti) gibi ünvanları haiz yüksek idarî organlar tarafından idare olunduklarına da işaret etmek lâzımdır.

(12) Bk. *Sıddık Sami Onar*, İdare Hukuku, İstanbul, 1945, s. 139.

kanun öğretse, Allahü tebarek ve tealâ celle ve alâ ondan ve ettürenden razı olmasın» (13) tarzında kullandığı kelimeler, malî kanunların muhtevalarına verilen önemi ifade etmektedirler.

Devletin malî ihtiyaçlarının karşılanması hususunda mevzuat cephesinden olduğu gibi teşkilât bakımından da esaslı adımların atıldığını görüyoruz. Her şeyden evvel hükümet merkezinde ihdas olunan defterdarlık makamı Devletin âdeta bir maliye bakanlığı vazifesini görmeye başlamış, vergi işlerine müteallik hususların kâffesi burada temerküz ettirilmiştir. Sonraları, hükümet merkezinin dışında kalan yerlerin malî işlerini de organize etmek gayesiyle esaslı teşebbüslere girişilmiş ve bu hususta, bilhassa Süleyman İ'n saltanatından itibaren, her mahallin nüfuz sahibi kimseleri arasından tayin edilen kimseler vergi tahsil işiyle tanzif olunmuşlardır (14). «Taşra âyanları» (âyanı belde) denen bu nüfuz sahibi kimseler, mensup buldukları mahal adhilinde, halktan, hükümet merkezi namına mahalli vergi ve resimleri tahsil ederler, malî işlerle meşgul olurlardı. Buldukları mahallin hükümet merkezi tarafından tayin olunan idarî ve kazaî organlarının yanında mümtaz bir mevkie sahip olan bu taşra âyanlarının nüfuz ve salâhiyetleri zamanla artmış, gittikçe artan bir önem kazanmaya muvaffak olmuşlar, onlar da vilâyetlerin, şehirlerin idarî mekanizması içinde ehemmiyetli bir mevkie mazhar kılınmışlardır (15).

II

ON YEDİ VE ON SEKİZİNCİ ASIRLARDA OSMANLI DEVLETİNİN SİYASÎ VE İDRÎ BÜNYESİNDE VUKUA GELEN DEĞİŞİKLİKLER

Osmanlı devletinin, çok umumî olarak temas eylediğimiz esaslar dahilinde teşekkül ve inkişaf eyliyen âmme hukuku müesseseleriyle siyasî ve idarî teşkilâtının kendine has bünyesinde, çeşitli sebeple-

(13) Bk. *Mustafa Ragıp*, Bizde İlk Resim ve Vergiler, «Akşam gazetesi, 7 kânunusani 1943».

(14) Bk. *Mustafa Ragıp*, Taşra Eşraf ve Âyanı, «Akşam gazetesi, 14 ikincikânun 1943».

(15) Nüfuzları gittikçe artan, salâhiyetleri genişliyen, makamları irsî bir mahyete ihraz eyliyen taşra âyanlarının, daha sonraları, Devletin siyasi bütünlüğünü tehdit edecek önemli tehlikelerin zuhuruna sebebiyet verdiklerine şimdiden işaret etmeliğimiz lâzımdır.

rın tesiri altında, on altıncı asrın sonlarından itibaren (16), önemli bozuklukların, menfi cepheden dikkate değer değişikliklerin husule geldiğini görüyoruz. Devletin bünyesinde kendisini gösteren değişikliklerin, bozuklukların mahiyetini, fenalıkların kaynak ve bünyelerinin öğrenilebilmek için, küçük yaşta beri sarayda büyüyen, devrinin hükümdarına nüfuz edebilecek kadar bir mevki kazanmaya muvaffak olan on yedinci asrın tanınmış şahsiyetlerinden Koçi Beyin hazırlanarak (H. 1041) Murat IV'e (1623-1640) takdim eylediği risalenin muhtevasına kısa bir göz gezdirmek kâfidir (17).

Risalenin, Hicri 982 tarihine kadar Devlet umurunun padişahla vezirler arasında mevcut sıkı bir tesanüde dayanarak rüyet ve tedvir olduğunu, padişahla vezirler beynindeki muamelelere hiç kimsenin müdahaleye muktedir bulunmadığını, veziriâzâmın müstakil olup umuru saltanata kimsenin müdahale edemediğini söyleyen Koçi Bey, 982 denberi saray mensuplarının padişaha nüfuz ederek umuru saltanata müdahale eylediklerini, bunların veziriâzama gayri makul tekliflerde bulduklarını, teklifleri kabul olunmazsa sadriâzam

(16) Osmanlı Devletinde hâkim bulunan bu duruma mukabil, Avru-panın garp taraflarında, aynı devirlerde, bilâkıs bir kalkınma hareketine tesadüf olunur. Filhakika, siyasi noktadan on altıncı asırda yeni bir çehre iktisab eden Avrupada ortaçağın feodalitesi nihayet bulmuş; her tarafta kuvvetli merkezi hükümetler teessüs etmiş; Rönesans ve Reform hareketleri, yeni bazı içtimai ve siyasi değişikliklere sebebiyet vermişti. İhtira ve keşif sahasında vukubulan tekâmül ve gelişme de Avrupanın iktisadi ve mali durumunda önemli bir tesir icra etmişti. Reform hareketlerinin, on altıncı asırdan itibaren garpta mutlak kraliyet rejimlerine karşı muhtelif memleketlerde ileri sürülen çeşitli nazariyelerin, on yedi ve on sekizinci asırlarda iktisadi telâkki ve münasebetler üzerinde vukubulan tekâmül ve değişikliklerin ve nihayet on sekizinci asrın ruhlara inşirah bahşedecek olan siyasi ve felsefi telâkkilerinin toplulukların siyasi ve içtimai bünyelerinde, hukuk, hâkimiyet, milliyet, iktidar, Devlet mefhumlarında husule getirdikleri yeni büyük değişiklikleri hazırlayan olaylardan Osmanlı İmparatorluğu çok uzak bulunuyordu. Devletin hudutları içinde yaşayan Türk camiasının gerek hükümet edenleri ve gerek hükümet edilenleri, garpta muhtelif cephelerden vukubulan bu inkişaf ve tekâmül hareketlerine tamamen yabancı kalmışlardı.

(17) Koçi Bey risalesinde şu dikkate değer cümleleri kullanmaktadır: «Her ne yazdımsa hazzı nefsim için veyahut kimseye taassup için yazmadım. Akl-ı kasırım eriştiği kadar Devleti Aliyeye nafi olanı söylemekle...». Padişaha hitaben de şunları söylemektedir: «Vaki olan gafletleri görüp ciğerim hün olmuştur. Bu kadar mezâlim ve muhalif ki rûzi cezada saadetlû padişahımdan sual olunur».

aleyhine birçok iftiralarda bulunarak padişah tarafından veziriâzamın öldürülmesi, nefyedilmesi, mallarının müsadere olunması gibi cezalara çarpılmasını temin eylediklerini, timar ve zaametlerin ehil olmıyan kimselere verildiklerini tebarüz ettirdikten sonra, keza, başlangıçta, Devlet teşkilâtı içinde yer alan organların mevkilerini uzun zaman muhafaza ettiklerini, ehliyet sahibi kimseler arasından tâyin edilen bu organların muayyen esaslara göre terfi eylediklerini, bunların keyfi surette azlolunmadıklarını, din ve Devlet işlerinin mükemmel kimselere tevcih edildiklerini, kadılıkların bilgi sahibi ve doğru kimselere verildiklerini, mevkilerinden keyfi bir şekilde uzaklaştırılmıyan bu kadıların halkın menfaatlerini koruduklarını, zulme mâni olduklarını, hiç kimsenin malını haksız olarak Devlete mal etmediklerini, padişahlarda, vükelâda, ziyet ve şöhretin bulunmadığını, şer'i şerife, kanunu kadîmi Osmaniye gereğine göre hareket olunduğunu, vergilerin hak ve adl üzere tahsil ve defteri mahsuslarına kaydolanarak hükûmet merkezine gönderildiğini ilâve etmiş ve netice itibariyle de, Hicri 1003 tarihindenberi bu intizamın bozulduğunu, Kanunî Süleyman'ın saltanatının sonlarına doğru Devletin bünyesinde bir değişiklik husule geldiğini, padişahların Devlet işleriyle meşgul olmadıkları gibi divana bizzat iştirak etmediklerini, sadriâzamların tayininde mevcut esaslara riayet olunmıyarak ahvali âleme, Devlet işlerine vukufu olmıyan kimselerin sadaret makamına getirildiklerini (18), şeyhülislâm ve kazaskerlerin sık sık azledildiklerini, bunların yerlerine getirilen kimselerin mevkilerinden uzaklaştırılmak endişesiyle «huzuru hümayunda hak sözü söylemekten» sakındıklarını bildirmiştir (19).

Koçi beye göre, artık her işe hatır karışmış, her yerde müsamaha kendisini göstermiş, rüşvet her şeye hâkim olmuş (20), ehil olmıyan-

(18) Bu hususta o kadar ileri gidilmiştir ki, okuyup yazmak bile bilmiyen, cahil, seviyesi düşkün, iptidai kimselerin sadaret makamına getirildiklerini, Devletin bu gibi kimseler tarafından idare edildiğini, bu fena durumun tanzimat devrine kadar devam eylediğini müşahede ediyoruz.

(19) Bu hususta istisnai bazı durumların da mevcudiyetine temas eyliyen Koçi Bey diyor ki: «Yalnız dininde metaneti olan mümini kâmil azilden dahi korkmayıp kalemi hakkı söyler». Netekim, Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi müteaddit defalar azledildikleri halde yine kalemi hakkı söyleyip emri dini devlette kat'â müsamaha etmemiştir.

(20) Koçi Beye göre, Devlet içindeki bütün bozukluklar, rüşvetten ileri gelmektedir. Rüşvet kalkmayınca adalet mümkün olamaz; Devlet işlerinin ıslahı imkân dahiline giremez. İrtişanın tamamen ortadan kalk-

lara Devlet teşkilâtı içinde fazlasiyle yer verilmiş, birçok mevkiler rüşvet mukabilinde tevcih edilmiş, birçok mansıplar para ile ehli-yetsiz kimselere satılmış, her yer cahillerle dolmaya başlamış (21) ve bu cahiller de her yerde zulüm ve şiddeti (22) hâkim kılmışlardır. Bilgili ve bilgisiz arasında bir fark gözetilmiyerek âlim ve cahilin bir addolunmasının neticesi olarak, memlekette, halk nazarında, bilgililerin kıymetinden, onlara karşı gösterilen hürmet ve izazdan bir eser kalmamıştır (23).

İşte bütün bu olayların neticesi olarak, ^X vücade getirdiği mü-kemmel teşkilâtına dayanan, kendi nüfuz sahasını kısa bir zaman

ması için de, muhtelif hususların tahakkukunu mümkün kılmak lâzımdır: Yâni veziri âzamın müstakil olması, iç ve taşra halkından umuru saltana-ta hiç kimsenin müdahale eylememesi, eyalet ve sancakların ehil, mü-debbir ve vakur olan Beylerbeyleriyle sancak beylerine ihsan olunması, keyfi azillerin ortaçan kalkması, zulüm ve fesatları sabit olan memur-ların yalnız azilleriyle iktifa olunmayıp cezalandırılmaları, zaamet ve ti-marların beylerbeyleri tarafından tevcih olunması, merkezi hükümet tara-fından bu hususta müdahalede bulunulmaması, menasibi ilmiyenin bilgi ve fazilet sahibi kimselere ihsan olunması, bu gibi mevkilere getirilenlerden hiç bir suretle rüşvet alınmaması, cahillerin Devlet işlerinden uzaklaştırılmaları, bunlara hiç bir mevki verilmemesi, irtişanın her taraftan kalk-ması hususuna tevessül olunması icabeder.

(21) Koçî Bey diyor ki: Cahilleri «makamı hükümete getirmek ve rüşvetle mansıbı kaza satılmak hâşâ şer'i şerifi tahkir ve tezlile raci olur». «Devleti aliyei şehriyariye lâyük ve sezavâr olan budur ki balâda zikro-lunduğu üzere manasıbı ehline sadaka buyurmağla bu devleti nazenini siyanet ve haraset buyururlar».

(22) Malumu hümayunu şehriyari ola ki zulüm ve rüşvet herhan-gi devletteki peyda ve aşikâr oldu; ol Devlet harab ve zebab ve bir küşteri ruzgâr oldu... Elhasıl bu ikisi dahi gayet havf ve hazer olunacak ve ha-nümanlar harab edici mel'un nesnelerdir».

(23) Koçî Bey, Devlet organları hakkında bahis mevzuu olan bu du-rumun düzeltilmesi hakkında şunları söylemektedir: Eğer âlim ve cahil bir görülmez, bilgi sahiplerine Devlet işlerinde bir kıymet verilirse, yine eski vaziyetin iadesi mümkün bulunmaktadır. Menasıbı ilmiyenin şefaate verilmesi doğru değildir. Kim lâyük ve ehilse ona verilmelidir. Kazâ yo-lunda nazarı dikkate alınması lâzımgelen ilimdir. «Secca'ei şeriat âlim ve âdil olanlara gerektir. Menasıbı ilmiyenin tevcihinde göz önünde tutulma-sı gereken soy, yaş değil bilgidir». «Bir cahil mücerret eskicîr deyu bir âli-me takdim» edilemez. Eğer bilgi bakımından aralarında bir müsavat mev-cutsa, ancak o zaman yaş bir tercih sebebi olabilir. Cahil bir kimse bin yaşında olsa bile, nafi bir unsur telâkki edilemez. Böyle bir kimse hakkı batıldan temyize kadir olamaz.

zarfında Avrupanın ortalarına kadar genişletmeye muvaffak olan Osmanlı Devleti, teessüsünün başlangıcından itibaren siyasî ve idarî sahalarda gösterdiği ehliyeti, kazandığı önemli ve büyük muvaffakiyetleri uzun zaman muhafaza ve idame ettirebilmek, vücade getirdiği teşkilâtın mükemmeliyetini uzun müddet temadî ettirebilmek liyakatini göstermemiş; bir tevakkuf ve gerileme hareketinin doğum ve genişlemesine sahne olmuştu. Devletin tevessüünden, tekâmül ve inkişafından daha sür'atli olarak kendisini gösteren inhilâl ve inkıraz emareleri, vücade gelen bu siyasî teşekkülün birlik ve bütünlüğünün muhafazası hususunda oldukça endişeyi mucip bir manzara arz ediyorlardı. Hükümdarların tahta çıkışlarıyla hayatî mevcudiyetlerinin temin ve idamesinde, onların salâhiyetlerinin icra ve istimaline işitrek eden büyük vezirlerin, ülemaların ve nihayet askerî bir teşekkül olmaktan ziyade bir siyaset ve fesat ocağı halini alan ve saray entrikalarının para ile tutulmuş birer âletleri bulunan yeniçerilerin şahsî ihtiras ve arzuları hâkim olmağa başlamıştı. Gençliklerini saraylarda, kadınlar arasında, harem dairelerinde geçiren müstakbel Devlet şefleri, başına geçtikleri Devletin kendine has teşkilât ve müesseselerini idame ettirebilecek, onları daha mükemmel ve zamanın yeni ihtiyaçlarına uygun bir hale sokabilecek her türlü bilgi ve liyakatten tamamen mahrum bulunuyorlardı. Cahil, bilgisiz, iktidarsız hükümdarlar, merkezî otoritenin kuvvetlenmesine, Devletin mükemmel bir şekilde sevk ve idaresine çalışacaklarına, bilâkis dahilî isyan ve kalkınmaların vukuuna (24); imparatorluğun her tarafında dahilî anarşi ve kalkınmaların zuhur ve temadisine sebebiyet veriyorlardı. Zaman zaman değerli hükümet adamlarının (25) ve hattâ bazı hükümdarların ıslah teşebbüsleri, Devletin eski vüs'at ve büyüklüğünü diriltmek hareketleri, radikal, kesin ve sürekli neticelere müncer olmuyordu.

Devletin hukukî bünyesinde hâkim olan «kavanini şer'îye» nin

(24) Bk. *J. de Saint Deny*, Histoire de l'Empire Ottoman, s. 134.

(25) Bu hususta, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'yı bir misal olarak zikredebiliriz. Kendisi 1689 da sadaret makamını işgal ettikten sonra, iki sene kadar süren sadrazamlığı zamanında, sırf dahilî zaruret ve icapların tesiri altında, memlekette mali, askerî ve içtimai cephelerden ıslahat teşebbüslerine girişmiş ve memlekette vatandaşların bilâistisna kâffesi için müsavat ve adalet prensiplerini hâkim kılacak, onların haklarını koruyacak esaslar koymuş, ehil ve dürüst kimseleri iş başına getirmeye çalışmıştır (Bk. *Süleyman Kâni İrtem*, İlk tanzimatçı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa «Akşam gazetesi, sene: 27, sayı: 9375»).

de eski önemini muhafaza edemediğini görüyoruz. Ruhani prensiplerin temin eyledikleri şahsın ve servetin masuniyeti, kanun önünde fertlerin müsavata gibi prensipler, yerlerini, dahili zulüm ve entrikalara terketmişlerdi. Herhangi bir kalkınmanın, herhangi bir hoşnutsuzluğun teskini, giderilmesi için, Devletin ileri gelen şahsiyetlerinin derhal ifna edilmeleri bu hususta en iyi bir siyasi tedbir olarak karşılanıyordu (26). Devlette onun bünyesi icabı hâkim olması lâzımgelen şeriatın hükümlerinden bir eser kalmadığı gibi, bütün siyasi organların üstünde nazım rolünü oynayacak bir Devlet şefinin nüfuz ve otoritesi de bahis mevzuu değildi. Üstünlük ve hâkimiyeti kendinde temerküz ettiren şahıs ve makam, memlekette tatbik edilmesi ve müstakar olması icabeden prensipler, olayların ve entrikaların mahiyet ve cereyanına göre daimî bir değişiklik içinde idi. Fertlerin ve hattâ başında hükümdar olmak üzere hükümet edenlerin şahsi masuniyetleri hakkında hiç bir teminat, vukubulacak tecavüzleri frenliyecek hiç bir müessese, hâkim olması lâzımgelen prensipleri üstün kılacak hiç bir teşekkül mevcut değildi.

Kısaca, memleketin her tarafında zulüm, keyfilik, anarşi, irtişa, irtikâp ve isyan hareketleri (27) hâkim bulunuyordu. Her şeye tekaddüm eden bir Devlet ve hükümet teşkilâtı görmek tamamen imkânsızdı. Millet ve hükümet, halk ve saltanat yekdiğerinden tamamen uzak, yekdiğerine tamamen yabancı idi. Her ikisi de yekdiğerine muarız ve muhalif bir durum içinde, anarşinin fena ve muzır neticeleri altında müştereken eziliyorlardı. Selçuk feodalitesini andıran mahalli bir derebeylik, hükümet merkezine icabında kafa kaldırabilecek bir mütegalibe zümresi kendisini gösteriyor, hükümlerlik hakları, âmme otoritesi ve ona has imtiyazlar yavaş yavaş taksim ve tecezziye doğru gidiyor, Devletin bütünlüğü, tamamiyeti, birliği büyük bir buhran geçiriyordu (28).

(26) Bk. *J. de Saint Deney*, op. cit., s. 27-28.

(27) Meselâ Karayazıcı, Canbolatoğlu, Kalenderoğlu, Abaza Mehmet Paşa, Vardar Ali Paşa isyanları ve daha sonarları İstanbulda vukubulan Patrona Halil vak'ası gibi.

(28) Dahili vaziyetin bu vahameti yanında, harici muvaffakiyetsizlikler de o nisbette artıyordu. Osmanlı ordularının kuvvet ve büyüklüğü, garp memleketlerinin gittikçe tekemmül eden orduları karşısında sarsılmış; Osmanlı ordusunun gittikçe azalan askeri kıymeti zaman zaman vukubulan mağlûbiyet ve ricat hareketlerinin vukuunda önemli bir rol oynamış ve Osmanlı devletinin şerefine nakise getirecek muhtelif vesikaların imzalanmasına sebebiyet vermişti. Netekim, 1606 da yapılan Jitvatorak

On yedi ve on sekizinci asırlarda, Avrupanın garp memleketlerinde, mutlakiyet ve istibdat rejimlerini yıkararak iktidar ve otoriteyi muayyen hukukî prensiplere rapt ve milletin hâkimiyetini temin gâyesiyle uzun bir tarihî gelişmenin, asırların mahsulü olarak meydana gelen fikir hareket ve cereyanlarının doğurduğu müsmir neticeler de, Devletin siyasi ve idarî bünyesi ve onun her türlü millî birlik ve tesanütten mahrum milleti üzerinde müsbet bir tesir husule getirmek şöyle dursun, bilâkis, bunların doğumunu mümkün kıldıkları yeni milliyet cereyanı, Devletin siyasi bütünlüğünü, millî vahdeti sarsacak, tehdit edecek, kısa bir zaman zarfında inkişaf eyliyecek menfî neticelerin husulüne sebebiyet vermişlerdir. Varlığı her bakımdan önemli tehlikelerle karşılaşan, terakki ve tekâmülü nisbetindeki sür'atle inhitata başlıyan Osmanlı devletinin mevcudiyetini tehdit eyliyen bütün bu hâdiseler karşısında gereken tedbirler alınamamış, bu hususta kendisini lüzumlu kılan ıslahat yapılamamış, arasıra baş vurulan çarelerden de radikal ve kesin neticeler elde olunamamıştır (29).

muahedesi Türklerin Avrupada yayılma hareketlerinin artık nihayet bulunduğunu ifade eden bir vesika olarak Avusturyalılarla imzalanmış; 1663 de Avusturyalılarla başlıyan mücadele, 1683 Viyana bozgunluğunu müteakıp, Osmanlı devleti aleyhine Avusturya, Lehistan, Rusya, Venedik ve daha sonraları Louis XIV'ün saltanatı zamanında Fransa devletinin de câhil olduğu bir mukaddes ittifakın vukuuna sebebiyet vermiş; 1699 da Avusturyalılarla yapılan Karlofça muahedesi Osmanlı devleti hakkında ilk taksim ameliyesini icra etmiş; 1718 Pasarofça muahedesiyle Avusturyaya birçok yerler terkedilmiş, Ruslarla yapılan Küçük Kaynarca muahedesiyle de Osmanlı devletinin düçar olcağı yeni bir mağlûbiyetin müeyyideleri tesbit edilmiş ve Osmanlı devletinin hudutları içinde yaşıyan ve daima mağdur olduklarını söyleyen bilûmum ortodoksların hâmisî sıfatı Ruslara tanınmış; 1792 de Ruslarla yapılan Yaş muahedesiyle de Kırım elden gitmiştir.

(29) Profesör A. H. Ongunsu, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu şu şekilde izah etmektedir: «Osmanlı devleti, on sekizinci asrın sonlarıyla on dokuzuncu asrın başlarında câhilen ve haricen şu vaziyettedir: Günü geçmiş ve hayatını kaybetmiş bir rejim, iflâs haline mahsus kararsızlık ve perişan içindedir. Devletin en mühim mesneâ olan ordu, artık işe yaramaz bir haldedir, hattâ faydasından ziyade zararı olan bir uzviyettir. Hem esas vazifesini yapmaktan âcizdir. Hem de mülki teşkilâtla sıkı alâkası ve her şeye tahakkümü dolayısıyla, hükümet otoritesinin yıkılmasına sebep olmuştur. Hükümet merkezinin nüfuzu, asgari haldedir. Balkanlardaki milletler de ayrılık kaygusuna düşmüşler veya düşmek üzere bulunmuşlardır» (Bk. A. H. Ongunsu, Tanzimat ve âmillerine umumi bir bakış, Tanzimat, İstanbul, 1940, s. 4).

On sekizinci asrın sonlarına doğru iktidar mevkiini işgal eden ve Devleti ıslah lüzumunu kısmen hisseyliyen, saltanat makamını işgal ederken devrinin sadaret kaymakamı Salih Paşaya hitaben ısdar ettiği hattı hümayunda dünyanın «siyasetü adalet» ile nizam bulacağını ifade eden Selim III ün (1789-1808), ne zaman zaman tehlikeye maruz kalan saltanat makamının himayesi hususunda icabında onu müdafaa edebilecek yeni bir askerî teşkilâtın meydana getirilmesine mahsur kalan teşebbüslerinden, ne Devleti az çok bir nizam sokmak, onu bazı prensiplere bağlamak gayesiyle sarfettiği gayretlerden (30), ne Devletin ıslahı hususunda zarurî görülen tedbirler hakkında müdavelei efkârda bulunmak üzere saltanat erkânı ve ricali devletten teşkil ve başkanlığı altında toplantıya davet eylediği «Meclisi Meşveret» in (31) temenni ve kararlarından ve ne de bilhassa askerî sahada yapılması gereken yenilikleri ihtiva etmek üzere Koca Sekbanbaşına tanzim ettirilen risalenin muhtevasından hiç bir netice elde edilememiştir. Devlet yine eski durumunu, hükûmet yine eski fena şeklini, hâkim olan cehil, taassup, batıl fikir ve akideler, dahilî anarşi yine kendi mevcudiyetlerini muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Bunlardan bilhassa cehil ve taassup, sonunda, ıslahat taraftarı olan Selim III ün hayatını, zuhur eyliyen Kabakçioğlu vakaşiyle, giriştiği mahdut teşebbüsleriyle birlikte ortadan silip götürmüştür (1808) (32).

(30) *Ahmet Cevdet Paşa*, Fransız ihtilâlinde bahsederken mevzuu Osmanlı devletine de intikal ettirerek bu hususta şunları söylemektedir: «Devleti Aliyede iptida Nizamı Cedidi ihdas eden Sultan Selimi Salis hazretleri bu esnada calisi tahtı Osmani olduğundan Rusya ve Nemçe seferlerine devam ile bugünler İstanbulda cahi ıslahatı cedide lakırdıları devam etmeye başlamıştır» (Bk. *Tarihi Cevdet*, İstanbul, 1873, c. IV, s. 238). Keza, *Ahmet Rasim* de, Fransız inkılâbının Osmanlı devletindeki akislerinden bahsederek bu hususta şunları yazmıştır: «... Bu tarzda bir inkılâp Selimi Salis'in dimağından asla geçmemiş olduğu gibi erkânı hükûmetin ve efradı ahalinin amâkı ruhuna işlemiş olan istiklâli saltanat düsturu müstebidanesi dahi böyle bir inkılâbın ne demek olduğunu, Fransada büyük bir inkılâbı hazırlayan içtimai ve siyasi prensiplerin ne manâya geldiğini anlatmağa herhalde bir manî kavi teşkil eylemekte idi...» (Bk. *Ahmet Rasim*, *İstibdattan Hâkimiyeti Milliyeye*, 1924, c. I, s. 126).

(31) *Meclisi Meşveret*'in gayesi Devletin ıslahı hususunda zarurî görülen tedbirler hakkında müdavelei efkârda bulunmaktı. Bu teşekkül ilk toplanmasını, 1230 senesi şaban ayının yirminci günü bizzat Padişahın başkanlığı altında yapmıştı (Bk. *Tarihi Cevdet*, c. IV, s. 239).

(32) Bk. *Tarihi Cevdet*, c. IV, s. 288-289; *Ahmet Rasim*, op. cit., c. I, s. 126.

On sekizinci asrın sonlarına doğru başlayan bu ıslahat hareketlerine, Devleti içinde bulunduğu fena ve müzmin vaziyetlerden kurtarmak teşebbüslerine, hükümlerlik haklarının muhafaza ve takviyesine büyük bir önem atfeyliyen Mahmut II (1808-1839) nin saltanatı zamanında da devam edilmiş; bunun devrinde de bazı ıslahat teşebbüslerine girişilmişti. Fakat bu teşebbüsler de, taassup ve cehlin, dahili anarşi ve harici muvaffakiyetsizliklerin ezici tesirleri altında memleketin gündün güne fenalaştığını gören Mahmut II imparatorluğun siyasi çehresiyle sosyal durumunda bir değişiklik yapılması zaruretinin hissetmiş olmasına rağmen, mevcut Devlet ve hükümet sisteminde ufak bir tebeddül bile mümkün kılammışlardır. Dejenereleşmiş bir idare karşısında zaman zaman kendi nüfuz ve tesirini hissettirmeye ve gittikçe daha büyük bir rol oynamaya başlayan feodal muhalefetin bir ifadesi olmak üzere aralarında ittifak eden Rumeli âyanının «istiklâli saltanata münafi» (33) addolunmasına rağmen Mahmut II ye, hükümet merkezine, kabul ettirdiği yedi maddeden mürekkep ve akdi bir mahiyet arzeliyen (34) «Senedi ittifak» (35) ile merkezi iktidara vazolunan bazı tahdit ve takyitler (36), hakikatte, hiç müsbet bir netice husule getirememişlerdir. Alemdar'

(33) *Ahmet Cevdet Paşa* bu hususta şunları söylemektedir: «Devleti aliye ile kendi tebasından olan bir takım bey ve ağalar beyninde böyle bir ittifakname tanzim olunması ve kuvvei icraiyenin bir takım şerait altına alınması istiklâli saltanata münafi görünürse de bir müddettenberi vukua getirilen suüstimalât ile cismi devlette açılan yarelere andan başka çare bulunamamıştı» (*Tarihi Cevdet*, cilt IX, s. 6).

(34) Profesör *Sıddık Sami Onar*, senedi ittifakın akdi bünyesini şu suretle izah etmektedir: «Bu ittifaknameye âyan bir taraftan yenilik hareketlerinin tahakkuku ve memleketin iyi bir tarzda idaresi için sadakatle çalışmayı ve bu esasları ihlâl edecek ve içlerinden birinin hakkını ihlâl edilecek bir hareket vukuunda müttefikan hareket etmeyi taahhüt etmekte ve merkez ricalinin de aynı suretle hareket etmeyi taahhüt etmelerini istemektedirler...» (Bk. *İdare Hukuku*, İstanbul, 1945, s. 140).

(35) Yedi şarttan mürekkep ve bir de zeyli bulunan senedi ittifakın metni hakkında bakınız: *Tarihi Cevdet*, c. IX, 1309, s. 280-283.

(36) Profesör *Sıddık Sami Onar* bu hususta şunları söylemektedir: «... Âyan Sadrâzam gibi resmî ve salâhiyetli bir makamdan gayri bir takım saray mensupları vesaire gibi resmî sıfat ve salâhiyeti olmayanların Devlet işlerine karışmalarına mâni olmayı ve sadaret makamının nüfuz ve salâhiyetini muhafazayı taahhüt etmekle beraber, Sadrâzamın suüstimalatlarına ve şahsi hareketlerine karşı da cephe almaktadırlar» (Bk. *İdare Hukuku*, 1945, s. 141).

ın vukubulan daveti üzerine İstanbula gelen Rumeli âyan ve beylerinin icraî kuvveti bazı kayıt ve şartlara tâbi kılmak (37) gayesiyle hükümdara kabul ve hilâfına hareket etmemeyi taahhüt ettirdikleri bu senedi ittifakın hükümleri (38), kendi varlıklarını uzun zaman muhafaza edememişler; mezkûr senedi istemiyerek ve maslahat icabı imzalayan Mahmut II'nin çevirdiği entrikalar neticesi, tatbikat sahasına bile intikal edemedi, Alemdar'ın vücudiyle birlikte ortadan kalkmışlardır.

Alemdarın öldürülmesi hususunda (39) Mahmut II tarafından takip edilen hareket tarzı hükümdarın şahsına karşı büyük bir emniyetsizlik husule getirmişti. Âyan ve beylerin menfi hareketleri neticesi feodal muhalefet yeniden başlamış; memleketin gayri müslim unsurlarının kafalarında doğan hürriyet, müsavat, milliyet ve istiklâl fikirlerinin husule getirdiği vahim neticeler (40), Devletin

(37) Bk. *Tarihi Cevdet*, c. IX, s. 6.

(38) Profesör *Sıddık Sami Onar*, senedi ittifakta, hükümet edenlerin fevkinde ihdas edilmiş bir hukuk kaidesi mahiyetini görmekte ve bu hususta şunları ilâve etmektedir: «Bu ittifaknamenin bizi alâkadar edecek ciheti Padişahın ve hükümetin iradesi üstünde bir hukuk kaidesi yaratmaya matuf olmasıdır. Bu senede âyan ne derecelerde riayet mecburiyetinde iseler makamı sadareti uzma da aynı suretle riayete mecburdu. Görülüyor ki Osmanlı imparatorluğunda ilk âmme hukuku kaidesi Rumeli âyanının hem kendilerini ve hem de memleketi muhafaza kaygusundan doğmuş ve akdi bir şekilde tecelli etmiştir» (Bk. *İdare Hukuku*, 1945, s. 141).

(39) Daha fazla malûmat için bakınız: *Tarihi Cevdet*, c. IX, s. 20 ve müteakıp.

(40) Uzun zamandanberi Devletin maruz kaldığı mütemadi mağlûbiyet, vergilerin ağırlığı, memlekette daima hâkim bulunan irtikâp ve irtişa gibi hâdiseler ve nihayet bunlara inzımam eyliyen yabancı propogandalar neticesi, durumlarından memnun gayri müslim teba arasında milli hürriyet, milli istiklâl, milli birlik hisleri uyanmağa başlamıştı. Bilhassa 1789 Fransız ihtilâlinin ortaya attığı milliyet ve istiklâl, hürriyet ve müsavat gibi prensipler, o zamanları Avrupa ile ticari münasebetleri hemen hemen kendi elleri arasında temerküz ettiren hıristiyan teba üzerinde kolayca tesirini gösterebilmişti. Netekim, bu tesirlerin neticesi olarak, 1803 de Kara Yorgi isyanı başlamış ve bunu 1821 de Moça isyanı takip etmişti. Osmanlı devleti 1829 da akdettiği Edirne muaheçesiyle Yunanistanın istiklâlini tanımaya mecbur olmuş; Eflâk ve Buğdan beyliklerinin muhtariyetinin tevsiini, Sırbistanın muhtariyeti haiz bir beğlik halinde teşekkülünü kabul etmiş ve Mısırda zuhur eden Mehmet Ali Paşa isyanı da Avrupa devletlerinin imparatorluğa müdahale ve himayesine sebebiyet vermişti.

birlik ve tamamiyetini kökünden sarsacak bir mahiyet almışlardı. Devletin, merkezi iktidar ve otoritenin ne dahili ve ne de harici bir nüfuzu kalmamıştı. Adaletin, hukukî prensiplerin teessüs etmediği, hâkim bulunmadığı imparatorluğun sınırları içinde zulüm ve teğallüp bütün kuvvetiyle hâkim bulunuyordu. Takip ve tatbik etmek istediği hükümet ve idare tarzının husule getirdiği umumî husumet ve nefret çok yakından duyan, memlekette gittikçe tehlikeli bir mahiyet iktisab eyliyen dahili iftirak ve parçalanma temayüllerinin doğurduğu ve doğuracağı tehlikeli neticeleri düşünen Mahmut II, kendi hukuk ve salâhiyetlerinin kuvvetlendirilmesine lüzumundan fazla ehemmiyet vermeyi ihmal etmemekle beraber, hükümetin her cepheden tensik ve islâhını, memlekette esaslı bazı değişiklik yapılması lüzumunu, her sahada hâkim olan yolsuzlukların izalesiyle memlekete yeni bir nizam temini zarureti hissetmişti.

İşte, bu endişe ile ıslahata, yeniliklere, Osmanlı devletini hezimetten hezimete sürükliyen yeniçerileri ortadan kaldırmakla (41) başlayan hükümdar, biraz evvel zikrelediğimiz çeşitli hususlar hakkında icabeden prensipleri hazırlayacak, kendi hak ve salâhiyetlerinin icra ve istimaline mahdud bir şekilde iştiraki mümkün kılacak «Meclisi valâyı ahkâmı adliye» ve «Darı şûrayı Babiâli» namı altında, 1837 de, iki meclis teşkilini derpiş etmiş ve bu husus için vücade getirilen nizamnamelerde, Devlet ve milleti alâkadar eyliyen bilûmum hususların ancak bu meclislerde müzakere ve karar altına alındıktan sonra icra mevkiine konulabileceği esasını da vaz etmişti. Mahmut II, müteakıp senede, diğer bir yenilik daha yaparak, garp devletlerinde olduğu gibi, dahiliye, hariciye, ticaret, evkaf gibi muhtelif bakanlıklar ihdas ve Devleti ilgilendiren muhtelif vazife ve salâhiyetlerin icra ve istimalini bunlar arasında taksim ve tevzi eylemişti. Hattâ tesis ettiği Bakanlar Kurulunun başkanlığı vazifesini de, o zamana kadar kullanılan «sadaret» lakabını «Başvekâlet» e kalbederek, «Başvekil» namı altında Rauf Paşaya tevcih etmişti (42).

Keza, yine bu kabilden olmak üzere, 1838 (1254) de, kadıların suiistimallerini bertaraf ve memleketin her tarafında hâkim olan rüşveti ortadan kaldırmak gayesiyle, «Tarîkı ilmiye dair ceza kanunnamel hümayunu» nu ve yine aynı zarureti karşılamak üzere memur-

(41) Yeniçerilerin 1241 Hicri senesinde ortadan kaldırılması ve buna mütedair ferman hakkında bakınız: *Tarihi Cevdet*, c. XII, s. 267 ve müt.

(42) Bk. *Ez Tarihi Ahmet Lûtfi*, c. V, s. 113.

lar hakkında da bir ceza kanunu meydana getirmiş; ve hattâ saltanatının son senesinde memlekette umumî ıslahatı mutazammın bir hattı hümayunun ısdarını bile düşünmüş ve fakat padişahın bu son teşebbüsü Âkif paşanın muhalefeti dolayısıyla tahakkuk imkânını bulamamıştı (43).

Fakat, bütün bu faaliyete, alınan bütün bu tedbirlere rağmen, memleketin hakikî ihtiyaçlarına tekabül eden bir prensip, bir sistem, bir müessese, mevcut mahzurları bertaraf edecek yeni bir siyasî ve hukukî nizam vücade getirilmiş değildi. Hükümdarın kendi arzu ve isteğiyle giriştiği bazı mahdut teşebbüsler, Devletin siyasî ve hukukî bünyesinde hakikî bir değişiklik husule getirememişlerdi. Memlekette zulüm (44) ve vahşet, keyfî idare, can ve mal emniyetsizliği, koyu taassup ve cehalet, keşmekeş ve düzensizlik ortadan kalkmamıştı. Halkın umumî kültür seviyesi, hâkim olan cehil ve taassup, Mahmut II nin bir lütuf ve ihsan mahiyetinde, belki de hüsnüniyetle, giriştiği bu sathî teşebbüs ve aldığı eksik tedbirlerden iyi ve müsmir neticelerin husulünü baltalayacak kadar kuvvetli idi. İslah ve teceddüün, tahakkuku arzu edilen yeniliklerin kıymet ve önemini takdir ve onların zarurîliğini duyabilecek bir seviyede bulunmayan fertlerin müfrit ve her türlü dinî hakikatlerden uzak bulunan taassubu ve buna inzımam eden cehli, Mahmut II nin tahakkukunu arzu ettiği bazı değişiklikleri hoş görmeyecek, onlara muhalefet edecek kadar kuvvetli ve hâkim bulunuyordu (45). Kendi beşerî mevcudiyet ve ben-

(43) Bk. *Ez Tarihi Ahmet Lûtfi*, c. V, s. 121; *Abdurrahman Şeref*, tarih müzahabeleri, İstanbul, 1934, s. 48.

(44) *Mahmut II'nin* 1246 da Diyarbakır valisinin azli dolayısıyla Babıâlye gönderdiği *iradenin* muhtevası. memlekette hâkim olan zulmün önem ve derecesini, hakiki bozukluğun nerede bulunduğunu bize göstermektedir: «... Paşanın —Diyarbakır valisi— def'iyle Anadoludan zulüm kalkmaz. Anadolu ahâlisinin hali pek yamandır. Fakat bu halde iken Devleti aliyemiz beliyeden kurtulamaz. İşte çekilen mihnü meşakın bütün sebebi fıkaranın feryat ve figanıdır... Fıkaranın refah ve âsaiş halleri hasıl olmadıkça her bir maslahatın sarpa saracağı zâhir ve âşikârdır. İşin sebebi hakikîsi mezalimden neş'et ediyor» (Bk. *Ez tarihi Ahmet Lûtfi*, c. III, s. 149).

(45) «İstibdattan Hâkimiyeti Milliyeye» adlı eserinde, Ahmet Rasim, Mahmut II tarafından teşebbüs edilen ıslahata karşı halkın taassup ve cehlini ifade eden dikkate değer bir hâdiseyi nakletmektedir: «Şeyh Saçlı namında birinin yeni köprüden geçen (Sultan) Mahmud'un atının dizginine yapışarak

— Gâvur padişah, Cenabı Hak senden ettiğın küfrün hesabını sora-

liğini idrâk eden, hükümdara kendi haklarını tanıtmamasını bilen, siyasi ve içtimai haklarını idrâk eyliyen bir kitle henüz teşekkül etmiş değildi. Kusur yalnız hükümet ve idare tarzında, mevcut müesseselerin fena durumunda değil, aynı zamanda kendisine kabul ettirilmek istenen yeniliklerin önemini takdirden âciz olan, taassup ve cehlin içinde kendi beşeri varlığını kaybeden, her türlü millî birlik ve tesanüitten mahrum bulunan fertlerde idi. Cemiyetin karakter ve bünyesi, milletin ruhunda hâkim olan prensipler, tabiatın tekâmül kanununa kendisini uydurarak onunla birlikte inkişaf ve istihalelere müsait bir kollektivitenin teşekkülünü imkânsız kılıyorlardı. Beşeri tekâmülle tam bir tezat halinde bulunan cemiyetin bünyesinde bu zıddiyet ve muhalefet hâkim bulundukça, girişilen ıslah ve yenilik teşebbüslerinden, mahdud da olsa, derhal faydalı ve müsbet neticelerin husulünü beklemeye de imkân yoktu (46).

Yalnız, siyasi ve hukukî durumun bu menfi bünyesi yanında ilginizi üzerine çekmekten hâli kalmıyan önemli bir nokta daha bahis mevzuu olmaktadır; o da, temas ettiğimiz bu menfi neticelere rağmen, Selim III le başlayan ve Mahmut II nin saltanatı zamanında da devam eden ıslahat teşebbüsleriyle ittihaz olunan tedbirlerin ve bu gayenin tahakkuku hususunda izhar olunan faaliyetin az çok yine bir ehemmiyet arzemesi keyfiyetidir. Ortada siyasi ve hukukî cephelerden varılmış müsbet neticelere tesadüf edilmemekle beraber, memleketin içinde bulunduğu dahili ve harici müşküllerin hallini mümkün kılmak, Devletin otoritesini muayyen prensiplere raptederek ona yeni bir varlık bahşeylemek, Devleti yeni bir siyasi ve hukukî nizam ile techiz etmek, hattâ Devletin istikbali hakkında yabancı devletlere bir emniyet ve itimat telkin edebilmek için, çeşitli cephelerden ıslahat, yenilik, reform lehinde bir gidiş, atılmış bir adım, onun lehinde müsait bir zemin ve muhit kendisini göstermekten geri kalmamıştır. Girişilen bu teşebbüsler, muhtelif sebeplerin tesiri altında, memlekette ıslahat ve yenilik, fertlerin siyasi, içtimai ve hukukî durumlarında bazı tahavvül icrasını, onlara bazı hak ve imtiyazların temini lüzumunu müdrik bir cereyan ve zümrenin doğma-

caktır. Sen islâmiyeti tahrip ve lâneti peygamberiyi cümlemiz üzerine cellediyorsun.

Diye bağırması...» (Bk. Ahmet Rasim, İstibdattan Hâkimiyeti Milliye-ye, 1924, c. I, s. 179; *Le Vte de la Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1881, s. 481-482).

(46) Bk. *Le Vte de la Jonquière*, op. cit., s. 482.

sına hizmet etmişlerdir. Bütün bu teşebbüsler, netice itibariyle, Mahmut II nin ölümünü müteakıp, memlekette hâkim olan nizam-sızlığı gidermek, Devlet ve idare makinesini bir nizama bağlamak, Devleti bazı siyasi ve hukuki prensiplerle techiz etmek gayesiyle âmme hukukumuzda açılacak olan önemli bir devrin kaynak ve temellerini ve o devrin tahakkukunu arzu edeceği ıslahat ve yeniliklerin atılmış ilk tohumlarını teşkil etmektedirler.

Recai G. Okandan